Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 004

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

ALGORITMIK SARALASH VA EPISTEMIK MUSTAQILLIK: RAQAMLI PLATFORMALARDA AXBOROT HAMDA ONGLI TANLOV NISBATI

Nargiza Ortig‘aliyevna Jo‘raboyeva*

Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

✉ nargiza35@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqola algoritmik saralash bilan epistemik mustaqillik o‘rtasidagi munosabatni tekshiradi. Konseptual qiyoslash axborotga duch kelish, uni e’tiborga olish va asoslangan hukm chiqarishni ajratadi. Mustaqillik barcha vositachilikdan chiqish emas, tanlov shartlarini anglash va o‘zgartirish imkoniyati sifatida talqin qilinadi. Izohlanuvchanlik, muqobil manba, nazorat va e’tiroz mexanizmlariga tayangan mezonlar taklif etiladi. Algoritm ta’siridan deterministik xulosa chiqarish cheklanadi.

Kalit so‘zlar

algoritmik saralash, epistemik mustaqillik, ongli tanlov, izohlanuvchanlik, muqobil manba, nazorat, platforma.

DOI: 10.5281/zenodo.23863226

KIRISH

Algoritmik saralashni faqat qulaylik yaratuvchi texnik amal sifatida ko‘rish axborotning ko‘rinish tartibi bilan bilish imkoniyati o‘rtasidagi munosabatni e’tibordan chetda qoldiradi. Gillespie algoritmlarning dolzarblik mezonlari ijtimoiy mazmunga ega ekanini muhokama qilgan [1]. Biroq xabarlar ketma-ketligi o‘zgarganidan foydalanuvchining qarashi zaruriy ravishda belgilandi degan xulosa chiqmaydi. Texnik taqdim bilan epistemik natija orasida bir necha vositachi bosqich mavjud.

Shu sabab “algoritm tanlaydi yoki inson tanlaydi” ko‘rinishidagi qat’iy qarama-qarshilik yetarli emas. Inson tanlovining o‘zi muayyan axborot maydoni ichida amalga oshadi; bu maydonni saralash esa tanlovni ham yengillashtirishi, ham toraytirishi mumkin. Platformalarni jamoat qadriyatlari bilan bog‘liq tuzilmalar sifatida tahlil qilish mazkur ikki tomonlama holatni tushunishga yordam beradi [2]. Mustaqillikni vositachilikning yo‘qligi bilan tenglashtirishdan ko‘ra uning boshqariladigan shartlarini aniqlash zarur.

Maqolaning savoli: algoritmik vositachilik mavjud bo‘lganida ongli tanlovning qaysi mezonlari saqlanishi kerak? Maqsad foydalanuvchining har bir texnik qarorni mustaqil qayta hisoblashini talab qilmaydigan, lekin uni passiv qabul qiluvchiga ham aylantirmaydigan yondashuv ishlab chiqishdir. Nazariy hissa axborotga duch kelish, e’tibor berish, ishonch bildirish va qarorni qayta ko‘rib chiqish bosqichlarini ajratishda ifodalanadi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot algoritmik saralash, avtonomiya, epistemik guruhlar va manbalarni tekshirishga oid nazariy hamda empirik adabiyotlarning maqsadli qiyosidir. Texnik tizimlar bo‘yicha amaldagi barcha variantlarni qamrab olish yoki real tavsiya tizimining samaradorligini baholash vazifasi qo‘yilmadi. Natijalar konseptual va

normativ tusga ega. Muayyan platformaning ichki ma’lumotlari, foydalanuvchi jurnallari yoki eksperiment natijalari ushbu tadqiqotda yig‘ilmagan.

Analitik usul imkoniyat bilan natijani ajratishga asoslandi. Masalan, muqobil manbaga kirish imkoniyatining borligi foydalanuvchi undan foydalanganini anglatmaydi; foydalanish esa fikrini o‘zgartirganini kafolatlamaydi. Fikriy tajriba sifatida bir xil xabarlarning turli saralash sharoitida taqdim etilishi ko‘rib chiqildi. Har bir holatda o‘zgargan omil va o‘zgarmagan omil alohida qayd etildi, sababiy da’vo esa nazariy imkoniyat darajasidan oshirilmadi.

Normativ baholash uchun tushunarlilik, muqobillik, amaliy nazorat va e’tiroz bildirish imkoniyati tanlandi. Bu mezonlar foydalanuvchining istagini bilish sifatiga tenglashtirmaydi. Inson o‘zi xohlagan kontentni olishi mumkin, ammo uning kelib chiqishini tekshira olmasligi ham mumkin. Shuning uchun qoniqish, erkinlik va asoslangan bilim turli baholash predmetlari sifatida saqlandi.

NATIJALAR

Saralashdan e’tiqodga o‘tishning oraliq bosqichlari. Birinchi natija algoritmik ta’sirni to‘rt bosqichli munosabatda talqin qilishdir: ko‘rsatilish, e’tiborga olinishi, dalil sifatida qabul qilinishi va qarorga qo‘shilishi. Har bir o‘tish alohida izoh talab qiladi. Ekranda ko‘ringan xabar o‘qilmasligi, o‘qilgan xabar rad etilishi, ishonilgan xabar esa amaliy qarorni o‘zgartirmasligi mumkin. Bu mantiqiy imkoniyatlar algoritmning ahamiyatini inkor etmaydi; uning ta’siri haqidagi xulosani aniqlashtiradi.

Ikkinchi natija axborot torayishining barcha shakllarini bir tushunchaga birlashtirmaslikdir. Nguyen epistemik pufak bilan aks-sado xonasini farqlaydi: muqobil ovozga duch kelmaslik va o‘sha ovozga oldindan ishonchsizlik shakllantirilishi boshqa-boshqa mexanizmlardir [3]. Mazkur farq algoritmik saralashni tahlil qilishda ham muhim. Ko‘proq manba ko‘rsatish birinchi muammoga tegishi mumkin, ikkinchisining o‘zi esa ishonch munosabatini qayta ko‘rib chiqishni talab etadi.

Uchinchi natija tanlov xilma-xilligini manbalar soniga qisqartirmaslikdir. Bir xil birlamchi xabarni takrorlovchi o‘n kanal haqiqiy daliliy ko‘plik bermaydi. Shuningdek, qarama-qarshi ohangdagi ikki sharh ham bir-biridan mustaqil dalilga tayanmasligi mumkin. Epistemik muqobillik nuqtayi nazaridan kelib chiqish, dalil turi va tekshirish yo‘lining farqi muhim. Shuning uchun saralashdagi ko‘plik bilan tekshiruvdagi mustaqillik alohida tahlil qilinadi.

1-jadval. Algoritmik vositachilikda ongli tanlovning normativ shartlari

Shart	Asosiy savol	Taklif etilayotgan imkoniyat	Yetarlilik chegarasi
Anglash	Nega bu xabar ko‘rsatildi?	Maqsad va asosiy saralash omillarining tushunarli izohi	Kodning ochiqligi o‘zi tushunishni bermaydi
Muqobillik	Boshqa manbaga o‘tish mumkinmi?	Qidirish, obuna va muqobil saralash yo‘li	Manbalar soni ularning mustaqilligiga teng emas
Nazorat	Afzallikni o‘zgartirish mumkinmi?	Sozlamani ko‘rish, o‘zgartirish va bekor qilish	Tugma mavjudligi undan foydalana olish degani emas
E’tiroz	Xato qarorga kim javob beradi?	Asoslantirilgan murojaat va qayta ko‘rib chiqish	Shablon javob mazmunli ko‘rib chiqish emas
Refleksiya	Tanlov dalilga mos ravishda yangilanadimi?	Manbalararo tekshiruv va hukmni to‘xtatish	Ongli tanlov har doim xatosiz tanlov emas

Jadvaldagi shartlar “eng yaxshi algoritm”ni hisoblash uchun vaznlangan indeks emas. Ular loyihani muhokama qilishda qaysi savollar berilishi kerakligini ko‘rsatadi. Bir tizim tushunarli izoh bersa-da, sozlamani o‘zgartirishga yo‘l bermasligi mumkin; boshqasi nazorat taklif etsa-da, uning oqibatini noaniq ko‘rsatishi mumkin. Normativ baho ana shu tafovutlarni umumiy qulaylik ko‘rsatkichi ichida yo‘qotmasligi lozim.

Tushuntirish va boshqarish orasidagi farq. Izohlanuvchanlikni barcha texnik detallarni e’lon qilish bilan tenglashtirish mumkin emas. Mualliflik yondashuviga ko‘ra, foydalanuvchiga uning qaroriga aloqador izoh kerak: tavsiyaning asosiy maqsadi, homiylikning mavjudligi, qaysi afzallik hisobga olingani va tanlovni qanday o‘zgartirish mumkinligi. Murakkab kodning mavjudligi formal ochiqlikni berishi mumkin, ammo u mazmunli tushunishni avtomatik yaratmaydi. Ayni vaqtda soddalashtirilgan izoh tekshirib bo‘lmaydigan reklama jumlasiga aylanmasligi kerak.

Boshqarish imkoniyati ham foydalanuvchi interfeysida tugma borligidan kengroqdir. Sozlama oqibati tushunarli, qaytariladigan va amalda foydalanishga yaroqli bo‘lishi lozim. Aks holda tanlovning formal belgisi uning mazmunini yashirishi mumkin. Susser va hamkorlarning avtonomiya tahlili yashirin yo‘naltirishni qaror shakllanishi bilan bog‘laydi [4]. Maqolada bu masala barcha individuallashtirishni rad etish uchun emas, yordam bilan boshqarib qo‘yish orasidagi chegarani ko‘rsatish uchun qo‘llanadi.

Faraziy misolda foydalanuvchi kasbiy adabiyotga oid tavsiyalar oladi. U qaysi mavzular hisobga olinganini ko‘ra olsa, istagini tuzata olsa va tavsiya qilingan maqolani tashqi manbada tekshira olsa, vositachilik mustaqillikka xizmat qilishi mumkin. Xuddi shu qulaylik mezonlar yashirilgan, muqobil qidiruv cheklangan va xato tuzatilmaydigan vaziyatda boshqa axloqiy maqom oladi. Mazkur farq amaldagi biror platforma haqida empirik da’vo emas.

Epistemik mustaqillikning ijtimoiy shakli. Mustaqillik o‘z bilimini hech kimga tayantirmaslik emas. Bunday talab murakkab bilimning ijtimoiy taqsimlanishini e’tibordan chetda qoldiradi. Maqolaning taklifi bilishga doir delegatsiyani nazorat qilinadigan ishonch shakli sifatida qabul qilishdir. Foydalanuvchi har bir manbani boshidan tekshirmasligi mumkin, ammo kimga va nima asosda tayanayotganini anglash hamda jiddiy qarshi dalil paydo bo‘lsa bu tayanchni o‘zgartirish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak.

Raqamli manbani uning tashqarisidagi dalillar bilan solishtirish bo‘yicha tadqiqot mazkur imkoniyatning amaliy misolini beradi [5]. Shundan kelib chiqib, algoritmik savodxonlik texnik atamalarni yodlashdan tashqari manbalar orasidagi munosabatni anglashni ham qamrab olishi kerak, degan taklif ilgari suriladi. UNESCOning media va axborot savodxonligi dasturi tanqidiy baholashga qaratilgan ta’limiy asos beradi [6]. Bu taklifning mahalliy auditoriyadagi samaradorligi esa alohida sinovdan o‘tkazilishi zarur.

MUHOKAMA

Birinchi e’tiroz foydalanuvchilarning ko‘pchiligi saralashni boshqarishni istamasligi mumkinligidir. Bunday ehtimol boshqarish imkoniyatining normativ qiymatini yo‘qotmaydi. Huquq yoki imkoniyat doimo undan uzluksiz foydalanish majburiyati emas. Biroq foydalanish qiyinligi sababli imkoniyat faqat nominal bo‘lib qolsa, muammo saqlanadi. Shuning uchun amaliy kirish bilan majburiy ishtirokni ajratish lozim; foydalanuvchi oson delegatsiya qilishi ham, zarur paytda nazoratni qaytarishi ham mumkin bo‘lishi kerak.

Ikkinchi e’tiroz barcha saralash inson tarafkashliklaridan yaxshiroq bo‘lishi mumkinligidir. Bu empirik qiyosni oldindan hal qilib bo‘lmaydi. Algoritmik vosita ayrim sharoitda xatolarni kamaytirishi, boshqa sharoitda ularni takrorlashi mumkin. Ammo natijaviy aniqlik bilan qarorning qayta ko‘rib chiqiluvchanligi mustaqil mezonlardir. Hatto yuqori aniqlik da’vo qilingan tizim ham qaysi chegaralarda ishlashi va xatosini qanday tan olishini ko‘rsatishi kerak.

Uchinchi masala shaffoflikni mutlaq oshkor etish deb tushunishdir. Bunday talqin xavfsizlik yoki maxfiylik bilan ziddiyatga kirishi mumkin. Platformalar boshqaruvi haqidagi UNESCO hujjati hisobdorlikni kengroq huquqiy-axloqiy muhitda ko‘radi [7]. Maqoladagi taklif barcha ma’lumotni bir xil ochish emas, foydalanuvchiga tushunarli sabab, vakolatli tekshiruvga yetarli ma’lumot va asossiz qarorga e’tiroz bildirish yo‘lini farqlashdir.

Tadqiqot cheklovi algoritmik mustaqillikning empirik o‘lchovi ishlab chiqilmaganidadir. Jadvaldan amaliy baholashda foydalanishdan oldin tushunarlilik, foydalanish qiyinligi va natijaga real ta’sir mezonlari operatsionallashtirilishi kerak. O‘zbek tilli interfeys va turli tayyorgarlikdagi foydalanuvchilar o‘rtasidagi farqlar ham kuzatilishi lozim. Hozircha maqola bunday guruhlar haqida taqqoslovchi hukm bermaydi.

XULOSA

Algoritmik saralash va ongli tanlov o‘rtasida muqarrar qarama-qarshilik emas, shartli munosabat mavjud. Asosiy masala vositachilikning o‘zi emas, uning qanday anglanishi, boshqarilishi va tekshirilishidir. Axborotga duch kelishdan uni bilim sifatida qabul qilishgacha bo‘lgan bosqichlarni ajratish algoritm ta’siridan shaxs e’tiqodiga doir haddan tashqari keng xulosa chiqarishni cheklaydi.

Epistemik mustaqillik mualliflik talqinida tushunarli izoh, haqiqiy muqobillik, amaliy nazorat va qayta ko‘rib chiqish imkoniyatining birligi sifatida ifodalanadi. Ushbu shartlar platformalarning tayyor reytingi emas, baholash savollaridir. Ularni ta’lim, interfeys va tahririy amaliyotda sinash uchun keyingi tadqiqot texnik imkoniyat bilan foydalanuvchining undan real foydalana olishini alohida o‘lchashi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Gillespie, T. (2014). The relevance of algorithms. In T. Gillespie, P. J. Boczkowski, & K. A. Foot (Eds.), Media Technologies: Essays on Communication, Materiality, and Society (pp. 167–194). MIT Press. DOI: 10.7551/mitpress/9780262525374.003.0009
2. van Dijck, J., Poell, T., & de Waal, M. (2018). The Platform Society: Public Values in a Connective World. Oxford University Press. – P. 99-110. DOI: 10.1093/oso/9780190889760.001.0001

3. Nguyen, C. T. (2020). Echo chambers and epistemic bubbles. Episteme, 17(2), 141–161. DOI: 10.1017/epi.2018.32
4. Susser, D., Roessler, B., & Nissenbaum, H. (2019). Technology, autonomy, and manipulation. Internet Policy Review, 8(2). DOI: 10.14763/2019.2.1410
5. Wineburg, S., & McGrew, S. (2019). Lateral reading and the nature of expertise: Reading less and learning more when evaluating digital information. Teachers College Record, 121(11), 1–40. DOI: 10.1177/016146811912101102
6. UNESCO. (2021). Media and Information Literate Citizens: Think Critically, Click Wisely! Media and Information Literacy Curriculum for Educators and Learners.
7. UNESCO. (2023). Guidelines for the Governance of Digital Platforms: Safeguarding Freedom of Expression and Access to Information through a Multistakeholder Approach. – P. 19-25